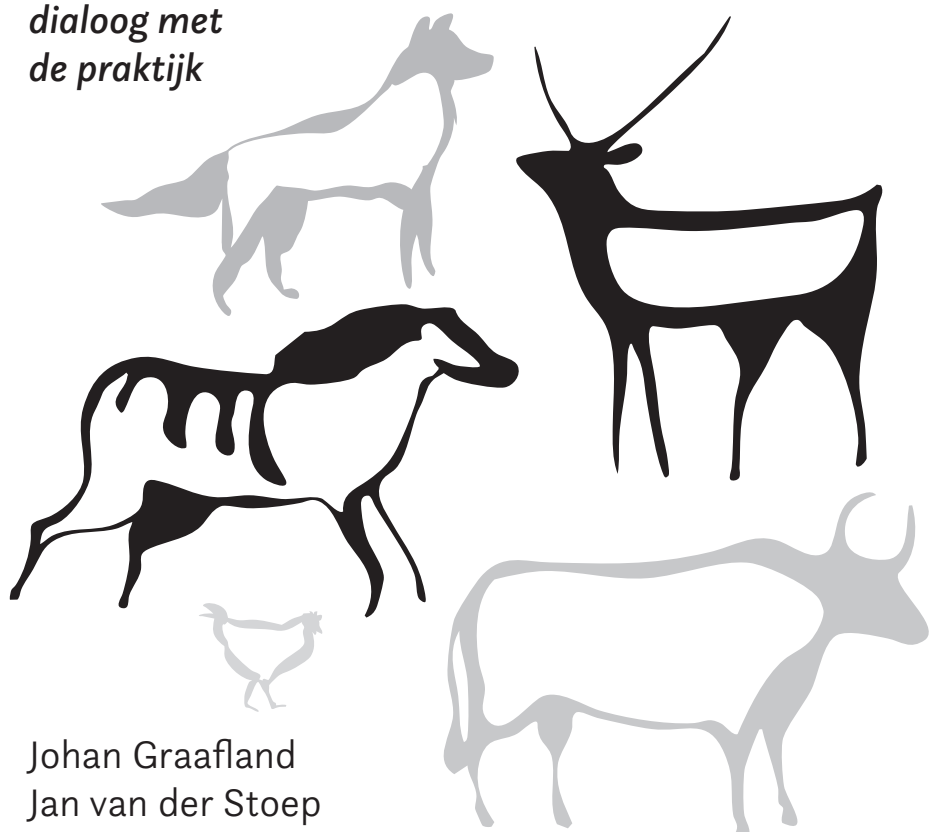

DIEREN EN RENTMEESTERSCHAP

DIEREN & **RENTMEESTERSCHAP**

*De Bijbel in
dialoog met
de praktijk*

Johan Graafland
Jan van der Stoep
Corné Rademaker

Dieren en rentmeesterschap

De Bijbel in dialoog met de praktijk

Johan Graafland
Jan van der Stoep
Corné Rademaker

ISBN 9789088974236
ISBN e-book 9789088974250
NUR 740

Omslagontwerp en opmaak binnenwerk: Jore ontwerp

De bijbelteksten in deze uitgave zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan de Herziene Statenvertaling, © 2010/2016 Stichting HSV.

© 2025 Groen
Onderdeel van Jongbloed Christelijke Media – Leeuwarden
Alle rechten voorbehouden
www.jongbloedmedia.nl

INHOUD

Voorwoord 7

I Rentmeesterschap en dierethiek

- 1 Rentmeesterschap 15
- 2 Heer en meester 22
- 3 Dierethiek 29

II Dieren in de Bijbel

- 4 Schepping en zondeval 41
- 5 Lotsverbondenheid tussen mens en dier 64
- 6 Het dier als bedreiging 76
- 7 Het dier als productiemiddel 86
- 8 Het dier als offer 93
- 9 Het voorkomen van dierenleed 101

III Hedendaags rentmeesterschap in de omgang met dieren

- 10 Hebben dieren rechten? 113
- 11 Landbouwhuisdieren 125
- 12 Wilde dieren 137
- 13 De rol van de consument 150
- 14 Conclusie 164

Literatuur 171

VOORWOORD

In de zomer van 2023 verscheen er in *Trouw* een serie interviews van journalist Lodewijk Dros met ethici over het eten van vlees. Dros sprak met Bernice Bovenkerk, Marcus Düwell, Franck Meijboom en Corné Rademaker. Ook Johan Graafland werd geïnterviewd naar aanleiding van een boek dat hij in 2015 had geschreven met de titel *En God schiep. Over dieren en rentmeesterschap*, uitgegeven door Royal Jongbloed. In dit boek beschrijft Graafland hoe in de ethiek en de Bijbel over dieren en dierenwelzijn wordt gesproken en doet hij een eerste poging om dit toe te passen op de veehouderij. Interessant was dat meerdere van de genoemde ethici die Dros interviewde het eten van vlees, zij het onder bepaalde condities, moreel verdedigbaar vonden. Volgens Dros zwommen zij hiermee tegen de stroom van de meeste dierethici in die het nuttigen van vlees moreel onacceptabel vinden vanwege het doden van dieren (en het dierenleed dat daar vaak aan voorafgaat).

Sinds 2015, waarin *En God schiep. Over dieren en rentmeesterschap* verscheen, zijn er nieuwe dilemma's rond dierenwelzijn actueel geworden in het maatschappelijke debat. Denk bijvoorbeeld aan de komst van de wolf in Nederland, die een gevaar vormt voor vee en dan met name voor schapen. Een ander voorbeeld betreft de ouders van vleeskuikens die aan chronische honger lijden omdat ze zo'n grote drang tot eten hebben maar beperkt gevoerd moeten worden, omdat ze anders overgewicht ontwikkelen, de zogenoemde vleeskuikenouderdierenparadox. Ook kent de pluimveehouderij het probleem dat er jaarlijks veertig miljoen

eendagshaantjes binnen de leghennenhouderij worden vergast, omdat zij niet bruikbaar zijn voor vleesproductie. Nog weer een andere problematiek is die van het vroegtijdig scheiden van koe en kalf. In 2016 diende de Partij voor de Dieren een motie in waarin de regering verzocht werd een plan te maken dat erop gericht is kalveren voor een langere tijd bij de moeder te laten. Toenmalig staatssecretaris Van Dam legde de motie naast zich neer, maar de discussie blijft voortgaan. Een ander bekend probleem is dat omwille van de melkproductie een koe ieder jaar een kalf moet krijgen. Stiertjes zijn echter een kort leven beschoren, omdat zij geen melk geven en daarom binnen enkele dagen tot een paar maanden worden gedood of geslacht. Bij al deze voorbeelden doen zich morele dilemma's voor tussen de belangen van dieren en de belangen van boeren en de maatschappij.

De interviewserie in *Trouw* en de ontwikkelingen in het publieke debat omtrent onze omgang met dieren brachten de uitgever van Graafland's boek, Royal Jongbloed, bij monde van Eline van Vreeswijk tot het idee om het boek uit 2015 te actualiseren en opnieuw uit te geven. Met dit idee is Graafland aan de slag gegaan. Om de actuele ontwikkelingen goed te kunnen duiden, zocht hij hierbij de samenwerking met twee andere auteurs, te weten Jan van der Stoep en Corné Rademaker. Jan van der Stoep is als bijzonder hoogleraar Christelijke Filosofie verbonden aan de Wageningen Universiteit, een universiteit die zich bij uitstek bezighoudt met landbouw, natuurbeheer en veehouderij. In zijn oratie behandelde Van der Stoep het thema van rentmeesterschap wat ook voor dit boek een belangrijk uitgangspunt is. Op basis van zijn kennis is deel I grotendeels opnieuw geschreven. Ook heeft hij in hoofdstuk 10 en 12 dit concept vertaald naar het thema van dierenrechten en omgang met wilde dieren. Corné Rademaker is als dierwetenschapper en dierethicus onder andere

gespecialiseerd in de veehouderij en heeft de dierethische thema's in deel I en III helpen vormgeven en een actueel hoofdstuk over veehouderij geschreven. Verder is er door Johan Graafland in deel III een hoofdstuk toegevoegd over de rol van de consument, met aandacht voor nieuwe voorstellen voor voedingspatronen waarin nog een beperkte rol voor vleesconsumptie is weggelegd.

Opzet

De opzet van dit boek is als volgt. Deel I introduceert het concept van rentmeesterschap en verbindt dit met de dierethiek. Het biedt daarbij een kort overzicht van de ontwikkeling van het denken over dieren in de westerse cultuur en verschillende dierethische theorieën die momenteel op de voorgrond treden.

Deel II van het boek behandelt hoe in de Bijbel over dieren wordt gesproken. De reden waarom wij bij het ontwikkelen van een christelijke visie op de relatie tussen God, mens en dieren ons laten leiden door bijbelteksten is dat de Bijbel de belangrijkste bron is voor geloofswaarheden en waarden in het christelijk geloof. Dit deel is grotendeels gebaseerd op *En God schiep. Over dieren en rentmeesterschap*. De beschreven bijbelteksten worden geïnterpreteerd met het oog op de implicaties daarvan voor onze relatie tot dieren.

Hoewel de morele intuïties die christenen hebben vaak terugrijpen op de Bijbel, dient men bij het vertalen van bijbelse noties naar vandaag zich te realiseren dat Gods spreken, zoals beschreven in de Bijbel, plaatsvond in de context van een agrarische samenleving die diepgaand verschilde van de moderne samenleving. Daar komt bij dat door wetenschappelijke ontwikkelingen ons begrip van het dierenleven en van leven in het algemeen aanzienlijk is veranderd. De Bijbel zwijgt bijvoorbeeld over bacteriën en

schimmels. De lessen die wij uit bijbelteksten kunnen trekken, zijn niet in de eerste plaats praktisch van aard, maar hebben een meer levensbeschouwelijk karakter. De problematiek van dierenwelzijn in onze tijd vraagt dat wij oog krijgen voor de betekenisvolle relaties tussen mens en dier in de Bijbel.

Zoals wij later zullen zien, is het bijbels spreken over dieren verrassend actueel. Veel gedachten van moderne filosofen over dieren zijn in de kern al in de Bijbel aanwezig. De fundamentele bijbelse principes zijn dus wel degelijk relevant voor moderne ethische standaarden omtrent de relatie tussen mens en dier en bieden daarom een rechtvaardiging voor moderne ethisch standaarden vanuit een christelijk perspectief. Bij het formuleren van deze standaarden laten we theologische visies op vragen als hoe letterlijk de teksten moeten worden gelezen (bijvoorbeeld bij het spreken van de slang in Genesis 3 of het bijbelboek Jona) in het midden. Hoewel we dergelijke vragen beslist niet uit de weg willen gaan, leggen we daar in de context van dit boek niet de nadruk op, te meer omdat antwoorden op deze vragen niet direct beslissend zijn voor de ethische implicaties.

In deel III wordt de lijn van het bijbels spreken doorgetrokken naar rentmeesterschap vandaag de dag. Hoofdstuk 10 gaat in op de vraag welke betekenis dierenrechten hebben. Hoofdstuk 11 gaat in op de veehouderij en behandelt een aantal concrete casussen die daar spelen. Hoofdstuk 12 behandelt het behoud van wilde dieren in alle geschakeerdheid. Daarbij komt ook de casus van de wolf in Nederland aan de orde. Hoofdstuk 13 staat stil bij de implicaties van de bijbelse gegevens voor de consument en weegt verschillende alternatieven met betrekking tot het eten van vlees. Hoofdstuk 14 vat de belangrijkste bevindingen van deze studie samen.

Het boek poogt op deze wijze een samenhangende christelijke dierethische visie te ontwikkelen met een focus op de driehoek van producent, consument en dier. De leidende gedachte is daarbij dat onze werkelijkheid een door God geschapen werkelijkheid is, waarin naast de mens ook het dier als medeschepsel intrinsieke waarde toekomt (waarde die het als doel in zichzelf heeft en niet als middel voor de mens). Daarnaast heeft de mens als rentmeester een speciale roeping om zorg te hebben voor de dieren. Het boek richt zich op een breed publiek dat geïnteresseerd is in het christelijke spreken over deze thema's.

DEEL I

**RENTMEESTERSCHAP
EN DIERETHIEK**

1. RENTMEESTERSCHAP

Uit onderzoek blijkt dat rentmeesterschap voor christenen een belangrijke motiverende waarde is om goed voor de aarde te zorgen (Van der Schelde en Van Miltenburg, 2022). Ook naastenliefde scoort hoog als waarde. De betrokkenheid van christenen bij duurzaamheid wijkt echter niet significant af van de betrokkenheid van niet-christenen. Christenen zijn doorgaans wat zuiniger en vliegen minder, maar ze eten ook meer vlees. Dat laatste is opmerkelijk, zeker in het licht van dit boek waarin het gaat over dieren. Blijkbaar heeft rentmeesterschap niet direct invloed op het eetpatroon met betrekking tot dierlijke producten.

Rentmeesterschap: wat is dat eigenlijk? Waarom gebruiken christenen het zo vaak? En wat zou rentmeesterschap kunnen betekenen in relatie tot dieren? Is er op het begrip niet ook veel aan te merken, al was het maar omdat je er alle kanten mee op kunt? Soms wordt rentmeesterschap gebruikt om sterk nadruk te leggen op het behoud van de natuur, andere keren lijkt de mens meer centraal te staan. Met andere woorden, er bestaan meer ecocentrische en meer antropocentrische invullingen van rentmeesterschap.

Toch denken we dat er goede redenen zijn om over rentmeesterschap te blijven spreken. Dat christenen rentmeesterschap vaak noemen als belangrijke waarde is namelijk niet toevallig. Het begrip kent een lange traditie in de geschiedenis van het westerse christendom en past ook bij beelden die in de Bijbel gebruikt worden: de mens als koning en priester (Gen. 1), de mens die geroepen wordt om de tuin te bewerken en te bewaren (Gen.

2:15), de werkers in de wijngaard (Matth. 20), de gelijkenis van de talenten (Matth. 25). Wat bovendien prettig is aan het begrip rentmeesterschap is dat het ook door veel niet-christenen wordt gebruikt. Niet alleen in de islam en het jodendom kom je het tegen, maar ook in het seculiere denken. Dat maakt communicatie mogelijk.

Oorsprong van het begrip

Het beroep van rentmeester ontstond in de middeleeuwen, de feodale tijd. Een rentmeester is iemand die namens een eigenaar landerijen, bossen en andere bezittingen beheert. Rentmeesters kunnen in dienst zijn van een adellijke familie, maar bijvoorbeeld ook van een kerk. Zeker bij oudere kerken bestaan die bezittingen niet alleen uit geld, maar ook uit gebouwen en stukken land. In discussies over duurzaamheid wordt rentmeesterschap vaak in overdrachtelijke zin gebruikt. Mensen zijn door God aangesteld om de aarde goed te beheren. God heeft de aarde geschapen en is Zelf de eigenaar ervan. Mensen moeten daarom over het beheer van de aarde verantwoording afleggen aan God.

In Nederland komen we het beroep van rentmeester voor het eerst tegen in bronnen uit de dertiende eeuw. Het Engelse woord voor rentmeesterschap, *stewardship*, is eigenlijk mooier. Dat woord komt ook uit de late middeleeuwen. Het is een samen-trekking van *stig*, dat huis of bewoonbare plek betekent, en *waerd*, dat we kennen van ons Nederlandse woord ‘waard’, een beheerder die de boel op orde houdt (Hall, 1990). We kennen *stewardship* ook in de betekenis van bijvoorbeeld de steward of stewardess in een vliegtuig, of de steward in een voetbalstadion.

We moeten ons overigens niet te veel blindstaren op het gebruik van de termen rentmeesterschap en *stewardship* zelf.

Beide begrippen gaan terug op een veel ouder Grieks begrip *oikonomos*, dat verwijst naar de beheerder van een huishouden. Ze staan dus in een lange traditie. Aristoteles maakte bijvoorbeeld onderscheid tussen *oikonomia*, dat zoiets betekent als zorgvuldig beheer en *chrematistikè*, waarin het draait om het najagen van zoveel mogelijk bezit (Goudzwaard, 1982). Onze begrippen economie en ecologie zijn van hetzelfde woord afgeleid. Ook in het Nieuwe Testament komt de *oikonomos* voor. Zo spreekt Jezus in Lukas 12:42-48 over de *oikonomos* als Hij het heeft over de gelovige die aan zijn roeping trouw blijft. Andere voorbeelden zijn 1 Korinthe 4:1-2 en 1 Petrus 4:10 waarin Paulus en Petrus spreken over trouwe dienaren van God. De voorbeelden laten zien dat het begrip in het Nieuwe Testament vaak geestelijk wordt geladen. Het gaat in de eerste plaats om de dienst aan God. Dat is een tendens die zich ook in het vroege christendom voortzet.

In de reformatie wordt rentmeesterschap opnieuw betrokken op het beheer van goederen. Het alledaagse leven komt weer meer centraal te staan. Een voorbeeld uit de tijd vóór de reformatie is John Wycliffe. Tegenover de dominante machten van zijn tijd benadrukt hij dat mensen de aarde niet in bezit hebben, maar dat ze zich als dienaren van God over hun beheer moeten verantwoorden (Hall, 1990). Eenzelfde gebruik van het begrip komen we tegen bij Johannes Calvijn, in zijn commentaar op Genesis 2:15. De mens, zo stelt Calvijn, dient de vruchten die de aarde geeft niet te verspillen noch de aarde schade aan te doen door veronachtzaming van de zorg daarvoor. Het land moet aan een volgende generatie worden doorgegeven in dezelfde of een betere conditie dan je zelf ontvangen hebt. Het land is je geschonken en je zult het weer moeten afstaan. Dat brengt een hoge roeping met zich mee: 'Laat ieder in wat hij bezit zichzelf zien als rentmeester van God. Opdat het gevolg zij dat niemand zich bandeloos

gedraagt noch datgene opmaakt en bederft waarvan God wil dat het bewaard wordt' (Calvijn, 2004:42).

Rentmeesterschap heeft dus te maken met beheer, het zorgvuldig omgaan met bezittingen. In de tijd van de reformatie werd echter ook al nagedacht over wat rentmeesterschap betekent als het gaat om de zorg voor andere schepselen, in het bijzonder dieren. Al bij Calvijn en bij vroege volgelingen van hem is te vinden dat dieren door God geschapen zijn en met respect behandeld moeten worden (Thomas, 1991). Net als voor mensen is het voor dieren belangrijk dat ze een goed en vreugdevol leven hebben. Dat stelt grenzen aan hoe we met dieren behoren om te gaan. Ook al mogen we dieren eten en ook voor ons eigen nut gebruiken, dat betekent niet dat we ze wreed mogen behandelen. Een voorbeeld van een dergelijke houding tref je aan bij Sir Matthew Hale (1609-1676), een Engelse opperrechter die vaak geciteerd wordt als het om rentmeesterschap gaat. Wreedheid tegen dieren, zo stelde hij, is tiranniek en onrechtvaardig. Het schendt het vertrouwen dat door God aan mensen is gegeven.

De heerschappij van mensen over dieren is, als we bovenstaande denkers volgen, dus niet absoluut. Mensen worden geroepen om goed voor hun vee en voor andere dieren te zorgen. In hoofdstuk 10 zullen we terugkomen op de relatie tussen mens en dier en zullen we ook vragen stellen bij klassieke invullingen die aan het begrip rentmeesterschap worden gegeven. Belangrijk is echter om nu alvast te constateren dat reformatorische denkers en predikanten al vroeg aandacht hadden voor het welzijn van dieren (Sampson, 2018). Men bekommerde zich over het lot van dieren en wilde wreedheid tegen dieren voorkomen. Goed rentmeesterschap betekent dat dieren meer zijn dan alleen productiemiddelen. Ze behoren toe aan God en dienen daarom met zorg en respect bejegend te worden.

Nadere begripsbepaling

We hebben het begrip rentmeesterschap al wel aardig wat keren gebruikt. Laten we echter nog wat meer systematisch naar de verschillende betekenislagen ervan kijken. Dat kan helpen om aan het begrip ook een eigentijdse en bruikbare invulling geven.¹

Een eerste element dat opvalt is dat rentmeesterschap onlosmakelijk verbonden is met duurzaam beheer van een gemeenschappelijk goed. Het gaat erom dat we het land dat aan ons is toevertrouwd op een goede manier doorgeven aan toekomstige generaties. Dat betekent zorgvuldig omgaan met materialen, met het bodemleven, met bomen, planten en dieren op het veld. Tegelijkertijd betekent duurzaam beheer ook een goede balans zoeken tussen wat de verschillende leden van het huishouden nodig hebben. Belangen moeten op een zorgvuldige en rechtvaardige manier tegenover elkaar worden afgewogen (Worrell en Appleby, 2000). Denk bijvoorbeeld aan het belang van de samenleving als geheel, het belang van toekomstige generaties en het belang van dieren. In onze moderne samenleving zijn winst en economische groei centraal komen te staan. Rentmeesterschap daarentegen legt nadruk op rechtvaardige verhoudingen. Dat betekent overigens niet dat rentmeesters zichzelf en hun eigen belangen hoeven weg te cijferen. Ook zij maken onderdeel uit van het geheel.

Rentmeesterschap is echter meer dan alleen maar beheer, het betekent ook anderen dienen. Dat is een tweede element dat we hier willen uitlichten. Eerder legden we al even een verband tussen rentmeesterschap en het beroep van steward en stewardess die een faciliterende functie hebben. De nadruk op dienen komt ook

---

1. Zie voor een nadere uitwerking van de vier punten die nu volgen Van der Stoep (2022).

mooi tot uitdrukking in de woorden van Jezus in Lukas 12:42-48 die we hierboven al aanhaalden. Een goede en trouwe dienaar zorgt ervoor dat anderen op tijd hun eten en drinken krijgen. Het dienend leiderschap dat Jezus liet zien, gaat zelfs zover dat Hij Zijn discipelen de voeten waste en voor zondaars stierf. Het gaat er dus om dat we andere huisgenoten zo goed mogelijk ondersteunen en voor hen in de bres springen als dat nodig is. Als we heel de geschapen werkelijkheid als een *oikos*, huis, opvatten, dan sluit rentmeesterschap niet alleen andere mensen, maar ook andere wezens in. We zullen ervoor moeten zorgen dat alle schepselen zo goed mogelijk tot hun recht komen. Dat betekent dat we de juiste condities moeten scheppen en onszelf niet in het middelpunt moeten plaatsen.

Een derde kenmerk van rentmeesterschap is dat mensen de aarde niet in bezit hebben. De aarde is van God en mensen mogen van de giften van deze aarde gebruik maken. Of, om het op een wat ouderwetse manier te zeggen, we hebben de aarde in bruikleen. Voor ons moderne mensen is dat we de aarde niet in bezit hebben misschien wel het moeilijkste om te doorleven als het om rentmeesterschap gaat. Neem bijvoorbeeld het brood, de groente en het fruit dat we kopen. Dat zijn niet zomaar producten uit de supermarkt, maar geschenken die we ontvangen. Wij mensen hebben ze niet zelf geproduceerd, maar we ontvangen ze. Zonder voedsel is leven onmogelijk. We zijn afhankelijk van wat het land ons geeft. Daarom is bidden en danken voor het eten zo belangrijk en ook biddag en dankdag. Eten mag nooit een vanzelfsprekendheid worden. Bidden en danken we ook voor de dieren die ons van zuivel of eieren voorzien? En zorgen we ervoor dat zij het zelf ook goed hebben? Beseffen we voldoende dat voor het lapje vlees in de supermarkt, keurig verpakt, een dier gestorven is? Dat zal ons op z'n minst met dankbaarheid en ontzag moeten vervullen.